

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI” CLUJ-NAPOCA
FACULTATEA DE ISTORIE ȘI FILOSOFIE
DOMENIUL ISTORIE

TEZĂ DE DOCTORAT

**ARHITECTURA ECLEZIASTICĂ ÎN EPISCOPIA
GRECO-CATOLICĂ DE ORADEA (1848-1860)**

COORDONATOR:

PROF. DR. **SABĂU Nicolae**

DOCTORAND:

RUS Maria-Gabriela

CLUJ-NAPOCA
2012

CUPRINS

LISTĂ ABREVIERI	5
LISTĂ ILUSTRĂȚII	7
ARGUMENT	12
CAPITOL I. STRATEGII ARHITECTURALE ALE POLITICII IMPERIALE PE TERITORIUL UNGARIEI	21
1. Context istoric și artistic.....	21
2. Istoria și activitatea Departamentului Imperial pentru Construcții (<i>Hofbauamt</i>).....	25
3. Direcțiile oficiale referitoare la arhitectura ecleziastică.....	27
1.1. Șantiere ale marilor biserici neoclasiciste.....	28
1.2. Construirea de biserici parohiale.....	49
4. Principalele direcții reformatoare în Imperiu după 1849.....	54
5. Departamentul Cezaro-Crăiesc pentru Construcții din Oradea (1848-1860). Istorie, angajați și atribuții.....	58
CAPITOL II. EPISCOPIA GRECO-CATOLICĂ DE ORADEA PÂNĂ LA FINELE REVOLUȚIEI 1848-1849	71
1. Schimbările instituționale produse în 1848-1849 în Imperiu.....	71
2. Contextul istoric și organizarea episcopiei.....	76
3. Consecințele evenimentelor din 1848-49 asupra componenței episcopiei.....	81
4. Situația edificiilor de cult.....	85
CAPITOL III. EPISCOPIA GRECO-CATOLICĂ DE ORADEA ÎN PROCESUL CONSTRUIRII DE BISERICI (1848-1860)	100
1. Starea de conservare a bisericilor.....	100
2. Activitatea Episcopului Vasile Erdelyi cu privire la construirea de biserici. Relațiile episcopului cu Departamentul Cezaro-Crăiesc de Construcții din Oradea.....	104
3. Dreptul de Patronat.....	115

4. Etapele ridicării unei biserici greco-catolice. Mecanisme și sarcini.....	122
CAPITOL IV. CONSTRUIREA DE BISERICI PAROHIALE ÎN PERIOADA 1848-1860. STUDII DE CAZ.....	143
1. Biserici construite și/sau reparate între 1848-1860.....	143
2. Construirea bisericii din Dijir.....	158
3. Construirea bisericii din Tarcea.....	175
4. Finalizarea construirii bisericii românești din Leta Mare.....	182
5. Repararea bisericii din Abrămuț.....	203
CONCLUZII.....	217
ANEXE.....	224
BIBLIOGRAFIE.....	249

CUVINTE CHEIE: arhitectură, biserici parohiale, Episcopia greco-catolică de Oradea, drept de patronat, Vasile Erdelyi, Departamentul Cezaro-Crăiesc pentru Construcții din Oradea, ingineri.

REZUMAT

Rezultată în urma a trei ani de cercetare în cadrul programului de doctorat, lucrarea intitulată *Arhitectura ecleziastică în Episcopia greco-catolică de Oradea (1848-1860)*, este abordată din prisma istoricului de artă cu serioase completări din domeniul istoriei ecleziastice.

Realizarea lucrării s-a datorat, în proporție foarte mare, informațiilor oferite de documentele arhivistice inedite. Prin intermediul lor, am reconstituit în întregime capitolele trei și patru, precum și câteva subcapitole din primele două părți ale lucrării. Așadar, din cantitatea foarte mare de material parcursă, s-au dovedit extrem de utile câteva fonduri păstrate la Arhivele Naționale din Budapesta, și la Arhivele Naționale, Direcția Județeană Bihor. Informațiile transmise de documente au fost disparate și, în același timp, nu ofereau date concrete.

Din punct de vedere metodologic, dată fiind natura surselor, am recurs la o analiză a documentelor. Pentru unele a fost nevoie de o studiere detaliată, fiecare detaliu fiind important, iar pentru alte documente, ne-am rezumat la ideea principală transmisă. Grupării tematice a documentelor, i-a urmat o abordare cronologică. Gruparea lor s-a făcut în funcție de cerințele structurale ale lucrării. Referitor la documentația inedită oferită de reprezentările arhitecturale, pentru aceasta a fost nevoie de o analiză diferită. Puținele reprezentări planimetrice și ale elevației bisericilor au întărit argumentul nostru privitor la studiile de caz. Am putut observa la nivel planimetric unele detalii, precum separarea spațiului interior, care nu este vizibilă decât în acest mod. Cât privește elevația, ceea ce a

fost foarte util în elaborarea studiilor de caz, a fost analiza comparată a proiectului și design-ului exterior inițial, și a ponderii cu care a fost pus în practică. Pe lângă planimetrie și elevație, am întrebuințat încă un tip de reprezentare grafică. Este vorba despre studiile de teren realizate de ingineri, în vederea amplasării unei biserici. Din aceste reprezentări am analizat doar poziționarea bisericii. Această procedură ne-a ajutat în reconstituirea etapelor premergătoare ridicării unui edificiu de cult. Un alt tip de sursă este imagistica. Imaginile reprezintă în principal exteriorul arhitectural al bisericilor. Prin analiza stilistică a elementelor decorative, am încercat să identificăm un anumit stil care a circulat în epoca respectivă și care a fost aplicat și la bisericile greco-catolice am vrut să aflăm dacă putem vorbi despre o specificitate în cazul acestor biserici, sau dacă este posibil să găsim similitudini cu modelele care au circulat în spațiul Coroanei maghiare.

Traectoria urmărită în structurarea lucrării a fost de la general la particular. Conturarea spațiului general din punct de vedere artistic începe undeva spre sfârșitul secolului al XVIII-lea. Primul capitol se referă la strategiile arhitecturale practicate de politica imperială în teritoriile-posesiuni, cu precădere în spațiul maghiar. Dacă la început, responsabilitatea și controlul asupra construcțiilor din Imperiu l-a deținut Departamentul Imperial pentru Construcții (*General Baudirektion*), din Viena la sfârșitul secolului al XVIII-lea, structura acestuia se ramifică, prin înființarea de noi asemenea officii, în diferite provincii. În mod constant s-a dezvoltat rețeaua departamentelor responsabile de construcții în Imperiu, astfel încât, după anul 1849, a fost instituit și la Oradea un astfel de oficiu. Departamentul Cezaro-Crăiesc pentru Construcții din Oradea își începe activitatea în anul 1850, el fiind unul dintre cele cinci departamente pentru construcții de pe teritoriul Coroanei maghiare. Avea în subordine sectoarele de construcții (*Baubezirk*) cu sediile la Oradea, Debrețin și Arad. Din punct de vedere jurisdicțional, teritoriile din subordinea Oficiului erau: pentru Oradea, teritoriul din comitatul Bihor aflat la sud de Crișul Repede și comitatul Békés, pentru Debrețin comitatul Sătmar, comitatul Szabolcs, teritoriul comitatului Bihor aflat la nord de Crișul Repede și așa numitele orașe haiducești, iar pentru Arad teritoriile erau comitatele Arad, Csongrád și Csanád. O primă listă a inginerilor ce activau în officii ne relevă o structură complexă formată din ingineri șefi, ingineri de clasa I și II, ingineri asistenți de clasa I și II, precum și elevi practicanți. Responsabilitatea angajaților era de a supraveghea starea clădirilor de stat și de a constata anumite degradări sau lipsuri, de a

realiza proiecte și bugetele aferente unor noi construcții, de a organiza licitații cu privire la construcții și de a respecta directivele primite. Verificarea proiectelor cădea în sarcina oficiilor regionale pentru construcții. Însă aprobarea proiectelor, asigurarea bugetului și plata banilor erau sarcinile organelor financiare. Așadar, începând cu anul 1850 departamentul pentru construcții a coordonat ridicarea noilor biserici greco-catolice în Episcopia de Oradea.

Cel de-al doilea capitol particularizează situația Episcopiei, realizându-se o trecere în revistă a evoluției sale de la momentul înființării și până în anul 1849. Este prezentat contextul istoric și organizarea episcopiei, pentru a oferi un cadru general construirii bisericilor, problemă abordată în următoarele capitole. Vorbind de perioada Revoluției din 1848-1849, un subcapitol tratează consecințele acestor evenimente asupra componenței episcopiei. Este foarte cunoscută situația conform căreia, în timpul revoluției, câteva dintre locașurile de cult greco-catolice au fost ocupate în mod forțat de credincioșii ortodocși. O parte dintre acestea au fost restituite, însă restul a rămas în posesia confesiunii ortodoxe și după 1849. Pentru a oferi un preambul ultimelor două capitole, este inserată la acest capitol situația edificiilor de cult. O statistică clară a bisericilor, a început să fie făcută în timpul episcopului Vasile Erdelyi, când au fost cerute raportări regulate referitoare la situația din fiecare parohie. Până în acel moment informațiile privitoare la biserici sunt destul de răzlețe. Sunt furnizate prin intermediul câtorva conscripții, șematisme în care se menționează și starea bisericilor dar și prin intermediul protocoalelor realizate în urma vizitațiilor canonice ale episcopilor și arhidiaconilor. Aflăm, așadar că în intervalul 1777-1849 a existat o predominantă a bisericilor de lemn, majoritatea necesitând reparații datorită stării de degradare în care se aflau. Destul de slab dotate din punct de vedere al obiectelor liturgice și a decorațiilor interioare, aceste biserici ilustrează situația generală prezentă în episcopie în acest interval de timp.

O continuare a acestei probleme, din punct de vedere cronologic, și mai precis pentru anii 1848-1860, este abordată în debutul capitolului trei, care tratează cu precădere acest interval de timp. O diferență față de subcapitolul anterior cu aceeași temă este sesizată la nivelul diversificării surselor care transmit informații despre starea bisericilor. În noiembrie 1852, episcopul Erdelyi, a cerut preoților, printr-o circulară, să raporteze de două ori pe an starea în care se aflau edificiile bisericesti. Această cerință denotă preocupările

ierarhilor pentru starea bisericii sau a casei parohiale. Mai mult decât atât, episcopul a transmis o formă standard, în vederea realizării rapoartelor, pentru a evita diversitatea formală. Ca urmare a circulării din anul 1852, ne-au parvenit astăzi o serie de relatări ale preoților parohi din întreaga dieceză în care sunt descrise edificiile bisericesti și școlare, din fiecare parohie. Operăm cu două tipuri de documente și anume cu inventare ale bisericilor și cu relatări despre edificiile aparținătoare Bisericii. Din analiza documentelor am conturat existența unei situații îngrijorătoare a bisericilor, care și în această perioadă erau majoritatea construite din lemn, și într-o stare de conservare precară, datorită daunelor produse de intemperii. Cazuri precum biserici în ruină, sau biserici închise datorită stării avansate de degradare, sau biserici situate la o mare distanță de sat, și părăsite din această cauză, etc., ne conturează o lume care în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în ciuda regulilor, impuse de Habsburgi, nu dispunea de resursele necesare pentru a se moderniza.

Bazându-ne pe corespondența dintre episcopul Vasile Erdelyi și Departamentul pentru construcții din Oradea, am încercat să reconstituim aportul și rolul pe care îl avea episcopul în procesul construirii de biserici. Cu argumente temeinice s-a conturat pe parcurs, portretul unui ierarh extrem de activ implicat în tot ceea ce însemna edificarea unei biserici. De la obținerea fondurilor, la plată, sau chiar la prezența activă în proces prin grăbirea unor lucruri ce erau tergiversate. Vasile Erdelyi, așa cum scrisorile sale ne relevă, dorea să fie mereu informat în legătură cu stadiul și etapele pe care le parcurgea o biserică în construcție. Ca o dezvoltare a problemei menționate mai sus am completat orizontul lucrării cu problema ce viza reconstituirea etapelor parcurse de o biserică greco-catolică, în momentul construirii ei. De o importanță deosebită este implicarea unui întreg sistem administrativ, în acest proces, și respectarea cu rigurozitate a fiecărei etape. Problema dreptului de patronat, este vitală, pentru înțelegerea procesului de construcție și pentru obligațiile finanțatorului. Fundațiile oficiale sau persoanele care dețineau acest drept, erau obligate să finanțeze construirea edificiilor bisericesti. În momentul în care se refuza îndatorirea aceasta, se apela în ultimă instanță la executarea silită, prin intermediul tribunalului.

Ultimul capitol al lucrării este alcătuit din studiile de caz, argumente care vin să exemplifice concret problemele enumerate la partea referitoare la etapele construirii unei biserici parohiale. Introducerea capitolului este reprezentată de o trecere în revistă a bisericilor construite și reparate în intervalul 1848-1860, dar fără nicio pretenție de a fi

cuprins toate bisericile. Fiind puține din punct de vedere numeric, metoda de abordare a fost una analitică, la care s-au adăugat unele date concrete oferite de documentele arhivistice. Cât privește studiile de caz acestea sunt patru la număr: două cazuri în care bisericile au fost construite din temelie, în parohiile Dijir și Tarcea, iar două cazuri în care la o biserică s-au adus lucrări de reparație și de amenajare a spațiului interior, și anume la biserica din Abrămuț, iar la edificiul de cult din Leta Mare, s-au realizat lucrări în vederea construirii sistemului de boltire. În toate cele patru cazuri informațiile sunt foarte numeroase, de la detalii privind plățile pentru fiecare meserie în parte la nelipsitele date privitoare la inginerul proiectant și la meșterul constructor.

Intervalul de timp analizat de noi a reprezentat o perioadă dificilă, mai ales din punct de vedere al schimbărilor instituționale, dar și din punct de vedere financiar, însă cu toate acestea, beneficiile rezultate în urma instituirii administrației austriece, nu au întârziat să apară. Primul pas care s-a făcut după încetarea mișcărilor revoluționare, a fost schimbarea sistemului administrativ, din dorința uniformizării și a unui control mai bun asupra acestora. S-a impus o singură limbă oficială în administrația întregului Imperiu, adică germana, au fost înlocuiți vechii funcționari, cu alții numiți direct de la Viena, pentru început, și s-a organizat întreg teritoriul conform modelului oferit de cercurile austriece. Tendințele de centralizare, chiar dacă s-au manifestat din anul 1849, au început să funcționeze cu adevărat, abia după 1852.

Cât privește domeniul construcțiilor, reformarea sistemului a dat roade. Organizate după modelul Departamentului Imperial pentru Construcții, oficiile districtuale cezaro-crăiești pentru construcții au fost instituite în fiecare district al spațiului maghiar. Acestea la rândul lor s-au ramificat, ajungându-se, în 1860, la o structură destul de complexă, atât a departamentului din centru cât și a filialelor. Conturarea istoriei acestor officii, inclusiv menționarea angajaților Departamentului Cezaro-Crăiesc pentru Construcții din Oradea, ne-a condus înspre scoaterea la lumină a unor aspecte multiple. Au intrat în sistemul respectiv, ingineri cu pregătire universitară și în funcție de vechimea lor, ocupau diferite funcții. Dintre universitățile absolvite de aceștia amintim Universitatea din Pesta, Academia Sf. Anna din Viena, Academia din Košice sau cea din Bratislava. Specializările erau filosofie, drept sau studii umanistice, însă pentru a profesa în domeniul construcțiilor, era nevoie de absolvirea Institutului Tehnic de la Universitatea din Pesta sau a celui din Viena sau Praga. Așadar,

observăm importanța pregătirii personalului din sistemul administrativ, lucru ce a ridicat foarte mult nivelul în diferitele domenii.

Analiza pe ansamblu a funcționării respectivei instituții, fără a intra în detalii privitoare la exemplele realizate de către acești angajați, ne-a furnizat modelul de funcționare precum și mecanismele interne, valabile pentru întreg spațiul maghiar. În primul rând acestea au reprezentat un instrument al strategiei de uniformizare al factorului estetic, la nivel regional. Spre exemplu, referitor la arhitectura ecleziastică, inginerii angajați au apelat la planuri deja propuse și promovate încă din timpul Mariei Tereza. Aceștia nu au realizat modele noi, ci au adaptat planurile tipizate la fiecare caz în parte în funcție de buget sau dimensiunea comunității respective. Pentru început, până în anul 1852, reglementările pentru diferitele oficii, au fost trimise de la Viena, dar după anul respectiv, odată cu desființarea Direcției Generale de construcții din Viena (*General Baudirektion*), toate directivele s-au stabilit la nivel de regiune, prin alegerea unui departament care să se ocupe de conducerea celorlalte. A fost vizibilă totodată impunerea unor reguli, în procesul de construcție, indiferent de natura lui, care trebuiau respectate cu strictețe. În cazul în care nu se urmăreau etapele respective, nu se puteau primi, în primul rând banii necesari și, în al doilea rând, aprobările de care aveau nevoie. Odată instituit acest departament, următorul pas, care s-a făcut mai greu, a fost colaborarea și interacțiunea dintre restul instituțiilor care necesitau acest gen de munci și oficiile pentru construcții. Abia din 1851, se poate vorbi despre o colaborare în adevăratul sens al cuvântului, în cazul nostru, între Episcopie și Departament.

Chiar dacă perioada de timp pe care am ales-o în prezentarea situației edificiilor de cult este destul de mare, din 1777 și până în 1860, am putut observa o foarte lentă evoluție, aproape insesizabilă. De natură diferită, problemele pe care episcopia le-a întâmpinat până la jumătatea secolului XIX au împiedicat și ridicarea de noi edificii de cult. Nenumăratele treceri de la și înspre greco-catolicism au creat o instabilitate privitoare la proprietarul unei anumite biserici, situație din care a derivat și starea de ruină a bisericilor în care se oficia cultul divin. S-a construit un număr foarte mic de noi biserici de piatră, circa zece biserici, până în 1848, însă planurile lor cât și monumentele în sine ne prezintă tipologii de biserici de piatră de mici dimensiuni. Un moment important și de turnură și în economia procesului de construire a bisericilor îl reprezintă tocmai schimbările produse după 1849, concretizate

prin înființarea departamentului pentru construcții care facilita desfășurarea unui șantier de construcții la nivel local. Inginerii acestui oficiu realizau planurile, devizele, dar și supravegheau atent ca întregul demers să se desfășoare în condiții optime și legale.

Ca beneficiar al noilor edificii, puține la număr și în perioada 1848-1860, episcopul Vasile Erdelyi a jucat un adevărat rol de comandatar. Ceea ce am putut observa este că în calitatea sa de beneficiar, Vasile Erdelyi nu a influențat designul și forma exterioară a bisericilor. Aceste aspecte erau datorate colaborării interne din departament. Legislația în vigoare stabilea norme de amenajare a interiorului și de împărțire a acestuia în funcție de destinație. Erau statuate anumite reguli care trebuiau neapărat respectate, cum ar fi separarea între nava destinată femeilor și nava destinată bărbaților, printr-o treaptă, sau delimitarea acesteia din urmă de altar. Inginerii, în momentul în care realizau planul, aveau în vedere aceste norme, lucru certificat de schițele secțiunii longitudinale a diferitelor biserici, realizate în acea perioadă.

Referitor la dreptul de patronat, cea mai mare contribuție financiară la construirea de biserici a adus-o Fondul Religionar, care deținea majoritatea parohiilor din Episcopia greco-catolică de Oradea. Aproape toate bisericile construite în intervalul 1848-1860 au fost edificate cu ajutorul financiar oferit de acest fond.

Am scos la iveală, prin intermediul ultimelor două capitole, existența unei rigori în aplicarea regulamentului austriac în ceea ce privește construirea unei biserici. Se face referire deseori la acesta, mai ales în momentul în care se întocmea un contract de construcție între departament și întreprinzător. În cazul nerespectării termenelor și a prevederilor contractuale, meșterul era obligat să realizeze munca din propriile resurse financiare. Am putut observa de asemenea o constantă cât privește tergiversarea procesului de construcție, din momentul realizării planurilor și până la finalizare propriu-zisă. Finalizarea se referă la dotarea și amenajarea interiorului, care se realiza treptat, în funcție de bani. Datorită unui cumul de cauze, la nivelul zidăriei apăreau fisuri, în mod frecvent, la scurt timp după finalizarea construirii edificiului. În unele situații, reparațiile și amenajarea interiorului, s-au suprapus, cazul bisericii din Abrămuț. Din moment ce edificiul era compromis, trebuia să se intervină repetat pentru a se repara, de fiecare dată când prezenta semne de degradare. Astfel că în intervalul 1848-1860 s-au înregistrat numeroase lucrări de reparații la bisericile de zid, mai multe din punct de vedere numeric comparativ cu muncile

destinate, ridicării unui nou edificiu de cult. Și în momentul în care se realizau lucrări de reparație, trebuiau urmate aceleași protocoale, cu cele ce vizau ridicarea unei noi biserici. În lucrarea de față am exemplificat acest lucru, cu un studiu de caz referitor la repararea bisericii din Abrămuț.

Cât privește aspectul exterior și planimetria bisericilor, am constatat că toate edificiile de cult au un plan longitudinal de tip sală, cu absida altarului decroșată sau în continuarea zidurilor navei, de formă poligonală sau semicirculară, și un turn, sau o campanilă pe partea de vest. Din punct de vedere estetic, al limbajului decorativ, am constatat câteva diferențe. Putem încadra bisericile în mai multe categorii, și anume cele pentru care s-au realizat planurile în perioada de dinainte de 1848, și cele pentru care planurile s-au făcut undeva, după 1854. Bisericile din prima categorie, cum ar fi cea din Bocsig, Minișel sau Minișu de Sus, păstrează unele urme ale stilului Baroc, la nivelul decorației și al formei coifului de la turn. Pe când celelalte, unde putem integra cel mai bine bisericile din Șiria și Dijir, sunt lipsite de decorație, și prezintă un aer mai sobru, fie de Romantism, fie de Neoclasicism. Cât privește biserica din Betfia, dimensiunile ei și probabil resursele financiare nu au permis aplicarea unui decor sau a unui turn, apelându-se la soluția reprezentată de o campanilă. Se observă din aceste exemple, puterea financiară a patronului, în cazul Fondului Religionar bisericile sunt monumentale și decorate, pe când, în alte cazuri, ele sunt de dimensiuni mai mici. Era importantă, de asemenea și dimensiunea comunității în funcție de care se stabileau dimensiunile bisericii. La acestea se adaugă, de asemenea, poziționarea și rolul pe care îl juca respectivul monument religios. De exemplu, biserica din Leta Mare, care era sediu de protopopiat, se apropie ca dimensiuni și decor de biserica episcopală din Oradea. Motiv pentru care, banii alocați pentru construirea ei, precum și timpul investit în diferitele etape de construcție aveau un scop precis. Mai mult decât atât, bisericile de sat, parohiale, nu puteau să își construiască un sistem de boltire, ele trebuind să fie neapărat tăvănite. În schimb, în Leta Mare, pentru a-i sublinia valoarea și importanța, s-a realizat un șantier separat destinat construirii sistemului de boltire al edificiului.

S-a apelat la uniformizarea arhitecturală a bisericilor parohiale, atât la nivel planimetric cât și estetic. Planimetria tipizată nu transmitea aproape nimic referitor la problemele specifice de rit ale confesiunii greco-catolice, însă, mai degrabă face trimitere la edificiile de cult catolice. Acest șablon impus fără a fi conștientizat de nicio parte a ajuns să

definească o identitate pe care nu o caracterizează. A fost un risc asumat născut din nevoia de a avea, totuși, locașuri de cult. Aceste modele nu definesc identitatea arhitecturală a greco-catolicilor, însă odată asumate, ajung să contureze un specific.